

Žužemberk

Sredi gorenjega toka dolenske reke Krke, kjer se globoko zajeda v kraško skalovje, stoji na kamnitni višini grad Turjaških knezov, imenovan Žužemberk. Grad je izroččen počasnemu razpadanju. Pred gradom in okoli njega se je razvil enako imenovan trg Žužemberk. K občini spada poleg trga še 18 vasi. Župnijo upravlja dekan z dvema duhovnima pomočnikoma. Šola v trgu je osemrazredna.

Valvasor izvaja ime trga iz »zu Eisenberg — v železni gori« (XI. 519), ker se nahaja povsod okoli trga železna ruda. Nemško ime so Slovenci popačili in potvorili tako, da imamo sedaj naš slovenski Žužemberk. Trg se razprostira na obeh bregovih reke Krke, levo ob gradu, desno ob strmem

bregu. Grad čepi na visoki in strmi pečini. Spodaj šumi preko skalnatih pragov in jezov Krka, katero že stari grški pisatelj Strabo omenja z imenom Korkoras. Janez Faitan iz Regije ga opeva v kratki latinski epopeji »Seisenbergensis tumultus« l. 1560:

Illum Gurgha fluens liquidis interluit undis,
quae inter saxa fremeno urbi dat umnimure nomen
horrisono, et muros et propugnae nea lambit.

V prostih slovenskih šestomerih se glasi Faitanov popis gradu in trga:

V sredi Ilirije dviga se kraj nad globoko ožino
tik na visoki skalini, obdan krog s strmim obzidjem,
močna trdnjava, nudeča odpor za vsako orožje,
kraj, ki kroti ga Turjačanov rod že leta in leta,
rod, ki je svoje ime v pre mnogih že bojih proslavil,
staro ime povzeto od tura ali divjega zobra.

Skozi ta kraj se bistrih valov reka Krka poganja,
ki med skalovjem bučeč, daje z groznim šumenjem in hruščem
kraju in gradu ime ter liže trdnjavsko ozidje.

Zaradi močnega šumenja Krke imenuje Faitan ta kraj šumni breg — Säusenberga, Valvasor pa železni breg — zu Eisenberg — Seisenberga. (Izvestja M. Dr. 1918. 97). Grad so postavili na to pečino kot trdnjavo v tej dolini Krke mejni grofje ali oglejski očaki, katerim je pripadla Dolenjska kot dar nemškega cesarja že leta 1070. Prvič se omenja 13. majnika 1295. Takrat je prišel grad v last goriškega grofa Alberta II. (1265—1304). V imenu Goriških grofov so upravljali graščino razni podložni plemiči, ki so se imenovali gospodje Žužemberški. Stiški rokopis omenja l. 1311. dva, »Kuma in Valdemarjac.

Ko so izumrli Goriški grofje (1374) je prešla graščina v last Habsburžanov. Že pod vlado Goriških grofov nahajamo v Žužemberku Turja-

čane. Herbart III. Turjaški (1277—1341) je bil v vojni službi goriškega grofa Henrika (1304—1325). Po njegovi smrti je vladala nekaj časa vdova Beatrika. Njeno dvorno damo Ano pl. Roltau je poročil Herbart III. l. 1324. Ko se je goriški grof Henrik Ivan zapletel v vojsko z nekim oglejskim očakom, mu je stal na strani Herbart Turjaški. V teh bojih je prišel ob vso konjenico. Že Ana pl. Roltau mu je prinesla kot doto nekatere dohodke žužemberške graščine, za odškodnino vojne izgube mu je dal Henrik Ivan Goriški v zajem Žužemberk.

Tudi Habsburžani so dali Žužemberk Turjačanom v zajem. Ko je padel l. 1386. 9. julija v bitki avstrijski vojvoda Leopold III., je zapustil štiri sinove: Viljema, Leopolda, Ernesta in Friderika. Leopoldova vdova vojvodinja Virida je vzela na dvor kot dvorno damo Elizabeto Turjaško roj. Reufenburg. Leta 1385. se je poročila z Viljemom Turjaškim, pa je kmalu vdovela in prišla na vojvodski dvor v Gradec. Za osirotele vojvodiče je prav materinsko skrbela. Ko so prišli do vlade, so ji bili zelo naklonjeni. Turjaškim so poklonili graščine Turjak, Čušperk, Žužemberk in Šumberk. Hči Elizabete Turjaške, tudi Elizabeta, je prišla na dvor Ernesta Železnega (1411—1424) kot dvorna dama Ernestove soproge Cimburge. Tudi ona je uživala naklonjenost dvora. Poročila se je s Herbartom Turjaškim, stranske veje. Ta je nekoliko zaradi svoje dobrotljivosti, nekoliko zaradi lahko-mišljenosti spravil vso turjaško posest v velike dolgove.

Leta 1440. sta prevzela vse graščine v oskrbo Engelhart Turjaški in njegova soproga Sholastika. Poplačala je za Herbartom vse dolgove in ga preskrbela z vsem potrebnim.

Engelhart je imel več otrok. Da se je starejši sin Volkart odpovedal Turjaku, je dobil Žužemberk in Šumberk. Volkartova sinova sta po očetovi smrti delila: Viljem je dobil Šumberk, Jurij pa Žužemberk (1469). Jurijev sin Ivan, deželni glavar (1499—1522), je imel dva sina, Volka in Jurija. Ta dva sta kupila 13. januarja l. 1538. od cesarja Ferdinanda Žužemberk v last. Že prej sta posodila v vojne namene 10 tisoč goldinarjev, sedaj sta doplačala še 2800 gld.

Volk je ostal doma v Žužemberku, Jurij pa je živel v tujini v vojni službi. V Švici se mu je rodil nezakonski sin Gregor. Bil je hraber vojak, odlikoval se je v španskih in angleških vojskah. Ko je zvedel, da je umrl v Žužemberku njegov stric Volk († 1557), se ga je lotila zavist nasproti svojim polbratom. Sklenil je, da se polasti gradu. Na svečnico l. 1559 je napadel z angleškimi in neapolitanskimi vojaki žužemberški grad. Grajski poveljnik se mu je postavil v bran. Ko je pa uvidel, da jim ne bo kos, se spusti skozi skrivna vrata preko grajskega obzidja na prosto in skliče grajske podložnike. O napadu je bil obveščen tudi Herbart, general hrvaške granice, ki se je takrat mudil v Črnomlju. Napadel je grad in Gregorjevo četo premagal. Turjaških je padlo v tem boju 17 mož, Gregorjevih pa z njim vred 19. Padle sovražnike so prepeljali čez Krko, jih zavlekli v tamnošnje šume, kjer so jih požrle divje zverine. Ta dogodek je opisal pesnik Faitan v že omenjeni pesmi in jo posvetil stiškemu opatu Volbenku (1550—1566). Iz drugih virov vemo, da je bil Faitan zdravnik in mogoče v službi stiškega opata.

Šestnajst let pozneje (1575) se je pripetila v gradu druga nesreča. Sredi meseca decembra je napadel na dvorišču Ano, soprogo Ivana Turjaškega, medved, ki so jih imeli v gradu več za zabavo. Na njeno vpitje so priskočili na pomoč vitezi, ki so se mudili v gradu, pa je bilo že prepozno. Ko je pl. Pelzhofer, ki je bil lastnik gradiča na Železnici pri Škocijanu, medveda končal, so potegnili izpod njega grajsko gospo že mrtvo. Njeno truplo so pokopali v takratni frančiškanski cerkvi v Ljubljani 16. decembra 1575.

Izmed vseh Turjačanov, ki so živeli v Žužemberku, je bil najslavnejši Ivan Vajkart. Rojen je bil v Žužemberku 11. marca 1615. Zaradi izredne nadarjenosti je postal vzgojitelj Ferdinanda IV. Pod cesarjem Leopoldom je postal prvi minister. Dasi je imel dva sina, je zaželel še kardinalski klobuk, da bi postal enak Richelieju in Mazarinu. To ga je pogubilo. Spustil se je bil v tajne zveze z zvitim francoskim kraljem Ludovikom XIV. Ta je želel, da se Španska razdeli med Burbone in Habsburžane. Francoski poslanik mu je v imenu kralja obetal, da postane kardinal, ako bo podpiral kraljev naklep. To je tudi storil. Papež sam je z dvema kardinaloma odkril cesarju Turjačanove nakane. Cesar ga je l. 1669. nenadoma odpustil iz službe in pregnal na graščino Wels. Pozneje se je smel vrniti v domovino. Zadnja leta je preživel v Ljubljani in Žužemberku. Pečal se je z lovom in ribištvom, z bogoslovnimi in modroslovnimi nauki, ker je še vedno upal, da mu kardinalski klobuk ne odide. Pozabljen in zapuščen je umrl v Žužemberku 15. novembra l. 1677. Pokopan je bil v frančiškanski cerkvi v Ljubljani.

Grad je s trgom vred pogorel na velikonočni ponedeljek l. 1591. Sedaj je izročen razpadanju. Pozna se mu, da že davno ni prebivala gospoda v njem. Do leta 1891. so bili v njem c. kr. uradi, sedaj so si tudi ti poiskali druge strehe.

Že v predrimski dobi je cvetelo v žužemberški okolici železarstvo. Velike rimske naselbine so bile v Šmihelu, v Šmartnu pri Valični vasi in pri vasi Korita, zahodno od Dobrniča. Na obeh bregovih so imeli prebivalci že v rimski dobi ceste. Desni breg je potreboval stike z levim. Prvi je bil bogat rude, manjkalo mu je pa žita in vina, ki so ga na levi strani pridelovali v obilni meri. Zvezali so oba bregova s prevozom na Bregu. Gradu nasproti je bilo rimsko ladjišče. Rimskega denarja so našli v okolici veliko. Samo ribniški graščak Jožef Rudež je imel nad 400 novcev iz tega kraja. Poslal je vso zbirko Valentinu Vodniku, da bi ta določil starost denarja. Po njegovi nenadni smrti so se ti novci med drugimi rečmi razprodali. (Letopis M. Slov. 1890. in 1889.)

Železarstvo je bilo tudi v poznejših vekih tod okoli razvito; premaknilo se je s hribovja k vodi. Živahno trgovanje in občevanje med prebivalci obojestranskega brega se je začelo šele potem, ko se je zgradil v bližini prevoza močno utrjen grad, ki je dajal tržno varstvo. Ob gradu se je začel razvijati trg, ki je dobil po gradu svoje ime. V trgu je bila razvita železna obrt in trgovina. Kovali so v trgu in po vaseh. Okoličani so imeli veliko zaslužka pri tem, da so dovažali v fužine rudo in les. Taka fužina je bila v Zagradcu. Grad se omenja že leta 1216. Fužine ob Krki proti trgu se omenjajo l. 1568. Bile so last nekega Luke Varla; pozneje se omenja 1617. Fanzoi, 1618. Karel Turjaški, 1754. Ivan Jurij Toman, 1794. Steiss, 1800. Toman, 1802—1854. baroni Lazariniji. Ti so stanovali navadno na Čušperku. Prodali so Čušperk in Zagradec dunajskemu bankirju Eliasu. Škoda, da je prišel v te roke tudi grajski arhiv, o katerem ni sedaj nobenega sledu. Od njega sta kupila vse fužine dva poljska grofa Larisch in Mönich. Fužino sta opustila zaradi pomanjkanja lesa. Vse fužinske naprave sta razdrila in rabljivo robo prepeljala v Ponikve, v dobrepoljski župniji, kjer sta zgradila l. 1856—57 nove fužine, ki so danes v razsulu.

Pod Zagradcem proti trgu je še danes več mlinov. Ti niso toliko znameniti kakor nekdanja papirnica pod trgom, last pl. Kleinmayerja, ki se omenja od l. 1799 do 1848. Papir so odvažali v Celovec in Ljubljano, kjer je imela ta rodovina svojo tiskarno. Papir so zamenjavali tudi v Karlovcu in Zagrebu.

Zanimivo je, da so imeli v trgu tudi zvonarja; l. 1665. se omenja zvonar Andrej Strah.

Več zaslužka kakor v fužinah okoli Zagradca so imeli okoličani na Dvoru pri Žužemberku. Leta 1796 dne 17. aprila je odprl Viljem Turjaški tukaj svoje fužine. Prej so gospodarili v okolici medvedje in volkovi. Pozneje je dobilo dela v fužinah na stotine delavcev. Leta 1840. so gradili veliko tovarno, kjer so izdelovali železne mostove, cevi, parostroje, parne kotle, kuhinjske kotle in drugo. Leta 1869. je del tovarne pogorel. Leta 1896. se je podjetje opustilo. Zanimivo je, da je Horst, ravnatelj tukajšnjih fužin, leta 1840. zasledil človeško ribico, ko so kopali temelj za strojno poslopje.

Turki so utrjeni Žužemberk napadli l. 1473., 1491. in 1528.

Požar je gospodaril s trgom in gradom prav hudo l. 1591. in 1670.

Lz francoskih časov je spomina vredno, da so se leta 1809. udeležili Žužemberčani napada na francoske vojake v Novem mestu. Zvedeli so ljudje v okolici, da je odšel general Zuchi krotit uporne Poljance in Kostelce. Že 16. oktobra se je nateplo v bližini mesta do 400 kmetov iz Žužemberka, Soteske in Trebnja. Namesto da bi bili udarili na nezatno posadko, so šli nad okrožnega komisarja in ga silili, da gre z njimi nad Francoze. Drugi so udrli v kapitelj in stikali za vojaško blagajno. Ko je počil v mestu prvi strel, so se kmetje poskrili ali bežali. Oni, ki so iskali v kapiteljskem poslopju blagajno, so se zaprli. Francozi so kmalu vrata razstrelili in kmete postrelili. Koliko je bilo med njimi Žužemberčanov, ni znano.

Žužemberška župnija je nastala iz Doberniške župnije. To je prastara župnija, ki sega menda nazaj v dobo pokristjanjenja Slovencev. Kdaj se je ločil Žužemberk od Dobrniča, tudi ni natanko znano. Izpričano je le toliko, da je stiški samostan prepustil l. 1421. nadvojvodu Ernestu (1406 do 1424) trg Trzič in trziško župnijo in prejel v zameno župnijo Dobrnič in Žužemberk. (Gruden, Cerkv. razmere v XV. stoletju, str. 105). Leta 1463. se omenja žužemberški župnik Vincencij Klobušič, obnem dobrniški, ki je bil naddijakon v slov. krajini. Žužemberk je spadal pod stiški samostan do njega zatrtja 25. oktobra l. 1784. Takrat je župnikoval v trgu Volbenk Engelbert Ignacij Kajetan, grof Lichtenberg, stiški menih, ki se je leta 1794. preselil v Trebnje, potem pa na Dunaj, kjer je umrl l. 1809.

Kdaj so zidali cerkev sv. Mohorja in Fortunata, se ne da določiti. Gotovo je stala cerkev prej, preden se je razvil spodaj ob gradu trg. Cerkev ne spada v misijonsko dobo. Češčenje sv. Mohorja, prvega oglejskega škofa († 67), se je začelo širiti šele v drugem tisočletju, zlasti potem, ko je očak Rajmund della Turre (1275—1298) zapovedal na oglejski sinodi, da se mora praznik sv. Mohorja v vsej očakovini slovesno obhajati. Ker je bilo za potrebo ljudstva, ki je bilo takrat redko naseljeno, župnijskih cerkva že dovolj in je za nove župnije primanjkovalo tudi duhovnikov, so začeli ljudje v tej dobi zidati sv. Mohorju na čast le podružnice. Zato imamo sicer Slovenci Mohorjevih cerkva 32, med njimi pa le 7 župnijskih.

Podružnice žužemberške župnije so zidane vse pred l. 1526, le cerkev sv. Roka so zidali ob času kuge l. 1645 ali 1646. Tu so pokopavali za časa kuge s trga, druge pa na njivah, zahodno od fare, na kraju, ki se imenuje še danes Kužni dol. Kolera je morila ljudi l. 1855. Iz žužemberške župnije se je ločil Šmihel z obema podružnicama l. 1790.

L. 1892. je ustanovil ljubljanski knezoškof, poznejši goriški metropolit in kardinal dr. Jakob Missia, v Žužemberku dekanijo, kateri je pridružil župnije Ajdovec, Dobrnič, Hinje, Krko, Sela pri Šumberku, Šmihel pri Žužemberku in Zagradec. (O Žužemberku: Argo II. 141—145, Hoff. Gemähle vom H. Krain II. 120. Costa, Reiseerinnerungen aus Krain 1848).

Opomba: S tem zaključujemo vrsto zgodovinskih sestavkov o znamenitih krajih pri nas. (Glej prejšnje letnike „Vrtca“!)